

UOT 82-1.512.162

T.K.Bədəlova

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
tehmine_b@mail.ru*

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ VƏ “QABUSNAMƏ”

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, “Qabusnamə”, ədəbi təsir, bədii ənənə, didaktik ədəbiyyat, orta q mövzu və motivlər, fərqli və oxşar yanaşmalar*

XI əsr farsdilli nəsrin dünya ədəbiyyatında məşhur abidəsi – “Qabusnamə” əxlaqi-didaktik nəsihətlər, sosial problemlərin işıqlandırılması baxımından Şərq bədii-fəlsəfi ədəbiyyatının ən geniş yayılmış və özündən sonrakı yazılı irsə təsir göstərmiş, dəfələrlə üzü köçürülmüş və nəşr edilmiş, bir çox Avropa və Şərq dillərinə tərcümə edilərək ümumbəşəri sərvətə çevrilmiş örnəklərindəndir. Təbii ki, özündən əvvəl yaradılmış maddi-mədəniyyət abidələrini dərindən öyrənmiş və bu mənbələrdən yaradıcılıqla bəhrələnmiş XII əsrin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında müəllifin oğlunun və onun qismində də bütün gənclərin xoşbəxt həyat qurmasına yardımçı olmaq üçün qələmə alınmış “Qabusnamə”nin də mövzu və motivlərinə rast gəlmək olur. Nizami Gəncəvi irsi ilə XI əsr İran abidəsinin müqayisəli araşdırılması şairin irsinin ədəbi-estetik qaynaqları haqqındakı məlumatımızın daha da genişlənməsi üçün əhəmiyyətlidir və dahi sənətkarın özünəqədərki mədəni nailiyyətlərə dərindən bələd olduğunu, bilik və məlumat dairəsinin genişliyini, mənbələrə yaradıcı münasibətini bir daha təsdiqləmiş olur. Tədqiqat göstərir ki, “Qabusnamə” nə qədər müdrik kəlamlar və nəsihətlər toplusu olsa da, sonucda nəfs və təbii ehtiyaclara bağlı sıradan bir insan oğlunun zehninə məhsuludur. Nizami əsərləri isə fəvqəlbəşər düşüncə və zəka sahibi olan, bütün bəşəriyyətin, insanlığın qayğısını çəkən mütəfəkkir filosofun təfəkküründən süzülərək qələmə alınmışdır.

T.K.Бадалова

НАСЛЕДИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И «КАБУС-НАМЕ»

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, «Кабус-наме», литературное влияние, художественная традиция, дидактическая литература, общие темы и мотивы, сходные и различные подходы*

Широко известный в мировой литературе памятник персидской прозы XI века – «Кабус-наме» является одним из самых известных с точки зрения наличия морально-дидактических наставлений, постановки и освещения социальных проблем литературных образцов восточной художественно-философской мысли, а также влияния на дальнейшее письменное наследие, который, будучи многократно скопированный и опубликованный, был переведен на многие европейские и восточные языки и превратился в уникальное сокровище. Нет сомнений, что в творчестве гениального азербайджанского поэта XII века

Низами Гянджеви, который изучал материальные и культурные памятники, созданные до него, и творчески воспользовался, можно найти темы и мотивы из «Кабус-наме», который был написан чтобы помочь сыну и другим молодым людям строить счастливую жизнь. Сравнительное изучение произведений Низами Гянджеви с персидским памятником XI века имеет важное значение для расширения наших знаний о литературно-эстетических источниках наследия великого поэта, а также доказывает его глубокие знания о предшествующих культурных достижениях и творческом подходе к ним. Проведенное исследование показывает, что «Кабус-наме» – это собрание мудрых мыслей и советов, являющееся продуктом ума человека, обладавшего харизмой и природными способностями. Произведения же Низами представляют нам мысли философа, который обладал сверхчеловеческим умом и интеллектом и заботился обо всем человечестве.

T.K.Badalova

LEGACY OF NIZAMI GANJAVI AND “QABUS NAMA”

Keywords: *Nizami Ganjavi, “Qabus nama”, literary influence, artistic tradition, didactic literature, common themes and motives, similar and different approaches*

The famous monument of the XI century Persian prose in the world literature - “Qabus nama” is one of the most widespread samples of Eastern artistic-philosophical literature in terms of moral and didactic advice, social problems and influenced the written heritage that followed, copied and published many times, translated into many European and Eastern languages, and has become a universal treasure. Of course, in the creativity of genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi of the XII century who studied the material and cultural monuments created before him and creatively benefited from these sources, it is possible to come across the themes and motives of “Qabus nama” written to contribute the author’s son and all young people to live happy life. A comparative study of Nizami Ganjavi’s heritage with the Persian monument of the XI century is essential for expanding our information about literary-aesthetic sources of poet’s legacy and it proves genius poet’s deep knowledge of cultural achievements until his time, and creative approach to these sources. The study shows although “Qabus nama” is the collection of wise words and advice, as a result it is the product of the mind of human being who has the passion and natural needs. However works by Nizami were written through the thinking of a philosopher who had a superhuman mind and intellect and cared for all mankind.

Erkən orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə mədəniyyətin – ədəbiyyat, elm və incəsənətin inkişafında müşahidə olunan xüsusi canlanmanın, söz və sənət sahiblərinin saraylara toplanması və himayə olunmasının bir çox əsaslı sosial-siyasi səbəbləri – “əbədilik” iddiasında olan, adını tarixə yazmaq istəyən hökmdarların yürüş və istilalarının mədhi, daxili islahatların qələmə alınib

gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyi, hakimlik şan-şöhrətinin geniş yayılması, tarixi salnamələrin yaradılması, ayrı-ayrı sultanların adlarına kitabların bağlanması, çox vaxt özləri də şairlik edən hökmdarların elm və şeirə marağı və s. olsa da, nəticədə, minillər boyunca yaşayan, yarandığı dövrün ensiklopedik məlumat mənbəyi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin daşıyıcısı kimi qiymətli qaynaq olmaqla yanaşı, bütün zamanların ədəbi nümunələrinin bədii-estetik bünövrəsini təşkil edən misilsiz nümunələrin yaranmasına şərait yaratmış oldu.

XI əsr farsdilli nəsrin dünya ədəbiyyatında məşhur abidəsi – “Qabusnamə” əxlaqi-didaktik nəsihətlər, sosial problemlərin işıqlandırılması baxımından Şərq bədii-fəlsəfi ədəbiyyatının ən geniş yayılmış və özündən sonrakı yazılı irsə təsir göstərmiş, dəfələrlə üzü köçürülmüş və nəşr edilmiş, bir çox Avropa və Şərq dillərinə tərcümə edilərək ümumbəşəri sərvətə çevrilmiş nümunələrindəndir. “Qabusnamə”nin tədqiqi və nəşri ilə məşğul olan alimlərin – Aqafangel Krimski, Səid Nəfisi, Yevgeni Bertels, Rəhim Sultanov və başqalarının əsərin müəllifi və yazılma tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirləri olsa da, onu Ziyarilər xanədanının sonuncu hökmdarı Ünsürülməali Keykavusun 1082/83-cü illərdə oğlu Gilanşaha nəsihətnamə kimi yazdığı qəbul edilmişdir. Əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməçisi professor Rəhim Sultanov “Qabusnamə”nin səciyyəsinə qısa və dəqiq şəkildə ifadə edərək yazır: *“Qabusnamə” dünyanın acı-şirininə dadmış, isti-soyuğunu, ara vermədən bir hökmdarın taxta çıxaraq başqa birisinin şahlığı itirdiyini görmüş, müxtəlif tərqiqlər, dini çarpışmalar, saray çəkişmələri, ticarət hiyləgərlikləri, insan dəllallığı, qul alveri şahidi və iştirakçısı olmuş qoca bir atanın öz oğluna vəsiyyəti – nəsihət kitabıdır*” [9, s.4].

Keykavus, özünün də müqəddimədə qeyd etdiyi kimi, kitabı qırx dörd fəslə bölmüş, hər fəsildə həyat, yaşayış üçün gərəkli hesab etdiyi müəyyən bir mətləbdən bəhs etmiş, yeri gəldikcə, fikirlərini təsdiqləyən, mövzu ilə əlaqədar başına gələn, bəzən də eşidib-bildiyi əhvalatlardan ibrətamiz misallar gətirmişdir. Oğlunun gələcəyindən nigarən olan ata həyat təcrübəsindən çıxış edərək qələmə aldığı kitabın eyni zamanda bütün gənclərin və öyüd-nəsihət eşitmək istəyən hər kəsin gərəyi olacağına inanır. Bu baxımdan müəllifin nəsihətləri arasında belə bir qeydi diqqəti cəlb edir: *“Sən (yəni oğlu – T.B.) mənim dediklərimdən yaxşı fayda götürə bilməsən də, elə adamlar tapıla bilər ki, onlar dəyərli sözlərə qulaq asıb, ona əməl etməyi qənimət sayarlar*” [3, s.19]. Və ya: *“...mənim bu nəsihət və öyüdlərimə canla-başla qulaq as və elə də et. Qulaq asmayıb qəbul etməsən, məcburi deyil. Allah kimi xoşbəxt yaradıbsa, o oxuyub anlayar, çünki buradakıların hamısı hər iki dünyanın xoşbəxtləri üçün yazılmışdır*” [3, s.194].

Təbii ki, özündən əvvəl yaradılmış maddi-mədəniyyət abidələrini dərinlən öyrənmiş və bu mənbələrdən yaradıcılıqla bəhrələnmiş XII əsrin dahi

Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında müəllifin oğlunun və onun qismində də bütün gənclərin xoşbəxt həyat qurmasına yardımçı olmaq üçün qələmə alınmış “Qabusnamə”nin də mövzu və motivlərinə rast gəlmək olur. İran abidəsinin şairin yaradıcılığa başladığı dövrdən təxminən bir əsr əvvəl yaranıb məşhurlaşmasını və əsərdə də göstərildiyi kimi, müəllifin bir neçə il Nizaminin doğma yurdu Gəncədə qaldığını [3, s.44] nəzərə alsaq, gəncəli müdrikin “Qabusnamə” ilə tanışlığı və ümumi yaradıcılıq qayəsinə uyğun gələn bu mənbədən faydalanması tamamilə mümkün və təbii görünür. Təsadüfi deyil ki, professor Rəhim Sultanov Şərq abidəsinin nəşri və tədqiqi ilə məşğul olan İran alimi Səid Nəfisiyə istinadən onun təsir etdiyi ədəbi nümunələrin adlarını sadalayarkən əlavə heç bir məlumat vermədən Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin də adını çəkmişdir: “...*Sənai Qəznəvi (bir hekayəni olduğu kimi nəzmə çəkmişdir) “Hədiqətül-həqiqə”, Məhəmməd Ovfı – “Cəvameül-hekayət”, Qazi Əhməd Qəffari – “Nigaristan”, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”, Fəridəddin Əttar Nişaburi – “Əsrarnamə” və “Məntiqüt-teyr”, İbn İsfəndiyar – “Tarix-e Təbəristan”, Xosrov Dəhləvi “Mətləül-ənvər”, Əbdürrəhman Cami – “Silsilətü-Zəhəb”, Məcdəddin Məhəmməd Hüseyni Məcdi – “Ziynətül-Məcalis” və Məhəqqiq Səbzəvari adı ilə məşhur olan Məhəmməd Bağır “Rövzətül-ənvər” əsərində “Qabusnamə”dən geniş istifadə etmiş*”lər [3, s.11]. Əlbəttə, belə geniş təsirin səbəblərindən biri də əsərdəki tarixi hadisələrə işarələr, bir çox Şərq və antik dövr alim və filosoflarının fikirlərinə istinadlar, kitabın “məktub-nəsihət” çərvivəsindən çıxaraq dövrünün tarixi mənbəsinə çevrilməsidir.

Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvi irsinin bədii-estetik qaynaqlarından bəhs edən görkəmli nüzamişünaslar – Həmid Araslı, Qəzənfər Əliyev, Qulamhüseyn Beqdeli, Azadə Rüstəмова, Xəlil Hüseynov, Xəlil Yusifli, Nüşabə Araslı, Teymur Kərimli, Mehdi Kazımov, Zəhra Allahverdiyeva və başqaları Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə Şərqin bir çox məşhur söz-sənət abidələri və folklor nümunələri – “Qurani-Kərim”, “Kəlilə və Dimnə”, “Min bir gecə nağılları”, Nüzamülmülkün “Siyasətnamə” əsəri, Sənainin “Hədiqətül-həqiqə”, Firdovsi, Xaqani və şairdən əvvəl yazıb-yaratmış digər sənətkarlar, eləcə də dini rəvayət və əsətlər, Azərbaycan nağıl və əfsanələri və s. ilə əlaqələrindən geniş və əhatəli bəhs etsələr də, “Qabusnamə” ilə uzlaşan məqamlarından danışmamışlar. Bəlkə də bu, birbaşa əlaqələrin, mövzu, süjet eyniliyinin qabarıq olmamasından irəli gəlmişdir. Lakin “Qabusnamə”də toxunulan məsələlərə Nizami əsərlərində də münasibətə və hətta “bədii həll” yollarının kəşşməsinə rast gəlirik. Məsələn: Allahın birliyinə və yeganə Yaradan olmasına, əbədi və əzəliyyətinə, Peyğəmbərin Tanrının tanınması və insanlara bilmədiklərini öyrətmək üçün göndərildiyinə inam, eşq, sənətkarlıq, əmanətə sədaqət, sufiliyin keyfiyyətləri, münəccimlik və ulduzlara dair biliklər, şahlıq, vəzirlik, rəiyyətlik, ticarət işləri, sənət öyrənmək, övlad tərbiyə etməyin

qaydaları, ədalət, söz sənətinə, musiqiyə münasibət, bir çox peşələr – məsələn, həkimliyə dair fikirlər, dövlət adamları ilə dostluq etməyin nəticələri və s. Təbii ki, sadalanan məsələlərə “Qabusnamə” müəllifi ilə Nizaminin münasibətlərində, problemin həlli yollarının axtarışında fərqli məqamlar da vardır və olmalıdır. Çünki birinci bir feodal-zadəgan, hökmdar baxışının məhsulu, onun doğru bildikləri, “özünə bəyəndikləri” idisə, şairin yaradıcılığı bir mütəfəkkirin, bəşəri ideallar və amallar carçısı, humanizm fəlsəfəsinin Şərq ədəbiyyatında tamamilə fərqli və orijinal sistemini işləyib təqdim etmiş filosofun görüşləri, fikirləri idi. Bu baxımdan xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, dahi şair bütün yaradıcılığı boyu zəhmətkeşliyi, nəfsinə hakim olmağı, bir tikə çörək üçün heç kimin qarşısında alçalmamağı təbliğ edirdisə, “Qabusnamə”də feodal əxlaqından doğan, “həyata, maddiliyə aludəlik”, hansı yolla olursa-olsun maddi rifahı təmin etmək üçün lazım gələrsə, hər cür saxtakarlıqdan çəkinməmək və s. kimi “nəsihətlərə” də rast gəlinir. Məsələn: “*Öz istedadınla qürrələnmə, dolanmaq üçün ağılsız və istedadsız olmaq lazımsa, ağılsız və istedadsız ol*” [3, s.37]; “*Kimə ehtiyacın varsa, özünü ona qarşı nökr və qul kimi apar*” [3, s.122] və s. Yəni “Qabusnamə” nə qədər müdrik kəlamlar və nəsihətlər toplusu olsa da, sonucda nəfs və təbii ehtiyaclara bağlı sıradan bir insan oğlunun zehnin məhsuludur. Nizami əsərləri isə fəvqəlbəşər düşüncə və zəka sahibi olan, bütün bəşəriyyətin, insanlığın qayğısını çəkən mütəfəkkir filosofun təfəkküründən süzülərək qələmə alınmışdır. Bu faktın özü də, şairin xələflərinin və nizamışünasların da etiraf etdikləri kimi, Nizami kəlamının ilahiliyindən xəbər verir. Necə ki, XVI əsr şairi, Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından olan, üç beşlik müəllifi Əbdü Bəy Şirazi şairin doğrunu, gerçəkliyi bəyan edən “nəzm qələmini” “həkimin (Allahın) xəzinəsinin qapısının açarı” adlandırmışdı:

[14, s.34] هست کلید در گنج حکیم

خامه نظمش ببيان سليم

(Sağlam (məntiqli) bəyanı ilə şeirinin qələmi Həkimin xəzinəsinin qapısının açarıdır).

Akademik Teymur Kərimli də bunu özünəməxsus incəliklə ifadə edərək yazır: “*İlahi hikmət qarşısında şairin (Nizaminin) ağı heyran qaldığı kimi, biz də Nizami təfəkkürünün və sənətinin sirləri qarşısında hələlik yalnız heyranlığımızı bildirməklə kifayətlənirik*” [2, s.16].

Lakin təqdirəlayiqdir ki, hakim sinfin nümayəndəsi olan “Qabusnamə” müəllifi zorakılığı pisləyir, ona qarşı çıxır, hətta kobudluğu belə, zorakılıq kimi qəbul edərək oğlunu bu hərəkətdən çəkindirir. Əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişkən bir məqamı da diqqətə çatdırmaq istərdik. Abidədə müxtəlif xalqların nümayəndələri, onlara xas keyfiyyətlər, müsbət və mənfi cəhətlər haqqında da fikirlər vardır və bu fəsildə müəllifin türklər barədə dedikləri rəğbət doğuran mülahizələr diqqəti çəkir. Müəllif yazır: “*Türklərin*

gözəllikləri ümumi görünüşlərindən məlum olar, onların yaxşı cəhətlərini tərif, pis cəhətlərini tənqid etməkdən bir şey çıxmaz. ...cəldlikdə türklərə çatan olmaz, türklərin nəyi gözəldirsə – ən gözəldir, nəyi pisdirsə – ən pisdir. ...Gecələr daha cürətli olarlar, gecə göstərdikləri şücaəti gündüzlər göstərə bilməzlər. Onların ən üstün cəhəti odur ki, çox igiddirlər, qorxmada, açıqdan açığa düşmənçilik edər, tapşırılan bütün işləri hərisliklə yerinə yetirərlər” [3, s.96] və s.

“Qabusnamə” ilə Nizami yaradıcılığının kəsişmə nöqtələrindən biri Tanrıya münasibətdə ağıl və insan zəkasına verilən qiymətdə özünü göstərir. İran abidəsində də Yer üzündəki hər şeyin bir izahı olduğu halda, təkcə Allahın dərk edilməzliyinə, Tanrının yaratdıqlarında təcəssümünə və yalnız yaradılmışı ağıl vasitəsilə dərk etməklə Tanrını dərk etməyin mümkünlüyünə inam diqqəti çəkir: “Ey oğul, bil və aqah ol ki, dünyada olan, olmayan və ola bilən hər nə varsa, hamısını olduğu kimi adam dərk edə bilər, yalnız o böyük Yaradandan başqa. ...Ona görə də sən özünə bax, yaradana baxma. Sən yaradılmışı diqqət et ki, Yaradanı aql ilə dərk edə biləsən” [3, s.21].

Eyni fikirlərlə Nizami Gəncəvi əsərlərində, xüsusilə də məsnəvilərin Tovhid hissələrində qarşılaşırıq. Məsələn, “Məxxənül-əsrar”dan gətirilən parçaya diqqət edək:

پرورش آموختگان ازل
مشکل این کار نکردند حل
کز ازلش علم چه دریاست این
تا ابدش ملک چه صحراست این

[11, s.2]

Əzəldən tərbiyə almış kəslər belə
Bu işin düyününü açma bilmədilər.
Əzəldən onun elmi nə (nəhayətsiz) dərya imiş,
Onun mülkü nə sonsuz səhra imiş. [4, s.19]

Şair hətta Tanrının elçiləri olan peyğəmbərlərin belə, Onun mahiyyətinin sirlərini açmaqda aciz qaldıqlarını, Onun elminin və hökmranlığının sonsuzluğunu özünəməxsus tərzdə ifadə etmişdir.

Peyğəmbərin Allahın hikmət və qanunlarını insanlara öyrətmək üçün göndərilməsi fikri “Qabusnamə”də bir neçə yerdə təkrar edilir. Nizamidə də bənzər fikirlərlə rastlaşırıq.

راهروان سحری را تو ماه
یاوگیان عجمی را تو راه
ره به تو یابند و تو ره ده نه ای
مهتر ده خود تو و در ده نه ای

[11, s.21]

*Sən səhər yolçuları üçün Aysan,
Sən Əcəm şahlarının şahısan.
Sən onlara yol vermirsən, (lakin) onlar yolu sənə gör tapırlar,
Sən kəndxudasan, lakin kənddə deyilsən. [4, s.40]*

Əlbəttə, müsəlman Şərqində yaranan əsərlər üçün göstərilən bu kimi fikirlərin üst-üstə düşməsində elə də təəccüblü bir hal yoxdur və Nizaminin həmin fikirləri mütləq şəkildə hansısa konkret bir əsərdən faydalanaaraq qələmə aldığını da hökm kimi söyləmək doğru olmazdı. Odur ki, bu misallar üzərində dayanmayıb Nizami yaradıcılığı ilə "Qabusnamə"ni bağlayan konkret məqamlara keçmək daha məqsədəuyğundur.

Bu baxımdan İran abidəsindəki söz, elm və bilik öyrənmək, ədalətli olmaq, şahlarla dostluq etmək haqqındakı fikirləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Kitabdan görüldüyü kimi, dövrünün elmlərinə, söz sənətinə yiyələnmiş ata oğluna da elmin yollarını tapmağı, hər bir təcrübədən, hətta nadanların əməllərindən də "qəlbin gözü və aqlın nəzəri ilə" nəticə çıxarmaqla bilmədiklərini öyrənməyi məsləhət görür: "*Elm və sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istərsə kiçik, hamıya vacibdir, çünki insan öz tay-tuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə əldə edə bilər*" [3, s.38]. Yalnız elmlə üstünlük əldə etməyin mümkünlüyünə dair bu fikirlər Nizaminin "İqbalnamə" əsərində yer alan eyni məzmunlu, Mikayıl Rzaquluzadənin poetik tərcüməsində aforizmə çevrilmiş "*Elmlər, hünərlər! - Başqa cür heç kəs heç kəsə üstünlük eləyə bilməz*" [8, s.37] məşhur beyti yada salır:

نجويد کسی بر کسی برتری
مگر کز طریق هنر پروری
ز هر پایگاهی که والا بود
هنرمند را پایه بالا بود [15]

*Bizim nəzərimizdə alim qiymətlidir
Hünərpərvərlik (burada: elmə bələd olmaq) yolu müstəsna
olmaqla,*

*Heç kəs heç kəsdən üstün olduğunu axtarmamalıdır
Hər uca rütbədən alimin rütbəsi daha ucadır. [7, s.446]*

Şərqdə yaranan klassik əsərlərin hər birində rast gəldiyimiz, sözün ilahi başlanğıcına inam, yersiz danışmağın, yalan söyləməyin ziyanlarına dair müdrik fikirlərə "Qabusnamə"də də tez-tez rast gəlirik: "*Nə sənətin sahibi olursan ol, ancaq sözü yerində deməyi bil, çünki yersiz deyilən söz nə qədər gözəl olsa, yenə də çirkin görünər. Faydasız sözlərdən qaç, çünki faydasız*

sözlərdən həmişə ziyan gələr. Yalan iyi verən və hikmət ətri saçmayan sözlər deyilməsə, daha yaxşıdır” [3, s.34].

Eyni fikirlərin Nizami düşüncəsindən süzülüb gələn poetik ifadəsinə “Xosrov və Şirin” əsərində də rast gəlirik:

چو بتوان راستی را درج کردن دروغی را چه باید خرج کردن
ز کز گوئی سخن را قدر کم گشت کسی کو راستگو شد محتشم گشت

[12, s.32]

*Amma düzlüyü yazmağı bacarırsansa,
Bir neçə yalanı xərcə vermək nəyə gərək?
Yalan deməklə sözün qədri azaldı,
Kim doğru danışsa, şöhrəti ucalır.* [5, s.48]

Və yaxud az danışmağın gözəlliyinə dair “Qabusnamə”dəki aşağıdakı fikirlərə diqqət edək: “Çox bilən, lakin az danışan ol, az bilib çox danışan olma. Deyiblər ki, susmaq salamatlığa, çox danışmaq isə ağılsızlığa bərabərdir. Çox danışan adam ağıllı olsa da, onu ağılsız hesab edərlər, az danışan ağılsız olsa da, az danışdığı üçün camaat onu ağıllı hesab edər” [3, s.47].

Bütün əsərlərində insanın zəka və düşüncə baxımından ən yüksək pillədə qərar tutmasını müxtəlif süjet və hekayətlər daxilində əyani nümunələrlə göstərən Nizami Gəncəvi canlılar içərisində yalnız insana əta olunmuş nitqin gözəlliyinə, lakonikliyinə və səlisliyinə də xüsusi diqqət yetirmiş, artıq, yerinə düşməyən sözün insanı hörmətdən saldığını, bu səbəbdən də özünə saygı duyan hər kəsin ilk növbədə danışığına, seçdiyi sözlərə fikir verməli olduğunu əsərlərində qeyd etmişdir:

سخن کم گوی تا بر کار گیرند که در بسیار بد بسیار گیرند
ترا بسیار گفتن گر سلیم است مگو بسیار دشنامی عظیم است

[12, s.31]

*Sözü az de, qoy vecə gəlsin,
Çox olsa, ona çox (irad) tutarlar.
Sənə çox demək asan olsa da,
“Çox demə” desələr, böyük qəbahətdir.* [5, s.47]

Nəslə nəzmin növbələşdiyi “Qabusnamə”də müəllif bəzən fikirlərinin doğruluğunu təsdiqləyən özünün və ya digər sənətkarların şeirlərindən nümunələr də verir. Bu bədii örnəldən biri də məhz qısa sözün gözəlliyinə aiddir:

*Hikmətə bax, gör nə demiş atalar:
“Qısa sözdə olar dərin mənalar!”* [3, s.159]

Sirr saxlamağın vacibliyinə dair “Məxzənül-əsrar”dakı “Sirr saxlayan ilə Cəmşidin dastanı” adlı on səkkizinci hekayətdə oxuduğumuz –

پیر زنش گفت مبر نام کس
همدم خود هم دم خود دان و بس
هیچ کسی محرم این دم مدان
شایه خود محرم خود هم مدان

[11, s.223]

*Qarı ona dedi: “Heç kimin adını çəkmə,
Özünə yalnız öz dəmini (nəfəsini) həmdəm et.
Heç kəsi bu dəmin məhrəmi hesab etmə,
Hətta öz kölgəni belə özünə məhrəm hesab etmə...”* [4, s.216]

- öyüd-nəsihət dolu beytlərdə səsləndirilən fikir “Qabusnamə”dəki “...özündən başqa heç kəsə sirr demə, desən, onu artıq sirr hesab etmə” [3, s.46] cümləsinin məzmunu ilə yaxından səsləşir.

Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərindəki “İt saxlayan padşah” hekayəsi çox məşhurdur. Professor Xəlil Yusifli həmin hekayə haqqında yazır: “Çox vaxt bu hekayə əsərin əsas mövzusu ilə o qədər də bağlı olmayan bir əlavə kimi şərh olunur. Əslində isə həmin hekayə əsərin ideyası ilə birbaşa əlaqəlidir və ancaq dövrün şahlarının zülmkarlığını tənqid etmək üçün qələmə alınmış bir hekayə deyil; on il şaha sədaqətlə xidmət eləyən, ancaq sonra şah tərəfindən quduz və yırtıcı itlərə atdırılan gənc əslində Məcnundur. Çöldə Məcnunla dost olan, ona toxunmayan, əksinə, onu qoruyan vəhşilər isə həmin quduz itlərdir” [10, s.9-10]. Təbii ki, Nizaminin məqsədi Məcnunun halının hərtərəfli təsviri, ilahi eşq yolunda usanmadan, bezmədən çəkdiyi cövrü cəfanın böyüklüyünü göstərmək olsa da, hər halda şairin fikrini çatdırmaq üçün seçdiyi hekayət ibrətamizdir və onun həyat amalını, şəxsi təcrübəsini, özünün də şahlardan, saraylardan uzaq durmasının bir növ səbəblərini açıb görtərmiş olur.

Maraqlıdır ki, özü hakim təbəqədən olan və ata-babaları uzun müddət hökmranlıq etmiş Keykavus da oğluna nəsihətlərində şahlardan uzaq durmağı məsləhət görür: “Bil, ey oğul, əgər təsadüf səni gətirib şah sarayı adamları içərisinə çıxarsa, sən ona xidmət etməli olsan və şah sənə yaxınlaşmaq istəsə, bu, sənin gözünü tutub başını gicəlləndirməsin, ondan uzaqlaşmağa çalış... Şah hansı gün sənə desə ki, arxayın ol, sənə zaval yoxdur, sən o günü daha çox qorx” [3, s.152]. Təsadüfi deyil ki, professor Rəhim Sultanov əsəri həm də “Ziyarilər xanədanının son nümayəndəsinin son sözü, özünüifşa məktubu” [9, s.13] adlandırır.

Nizami, demək olar ki, bütün əsərlərində söz sənətinin əsas qaydaları, şeir qoşmağın məziyyətləri, şairliyin əsas keyfiyyətlərini xırdalamış, ən kiçik

detalları təhlilə çəkmişdir. Akademik Teymur Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, “Nizami Gəncəli yetkin bir alim-şair kimi, mütəfəkkir, filosof-sənətkar kimi ədəbiyyatda, söz sənətində yeni üslub, yeni şivə yaratdığını, şeirə necə bir dəyər qazandırdığını çox gözəl bilirdi və bunun elmi-nəzəri əsaslarını da istedadlı bir ədəbiyyatşünas, şeirşünas kimi oxucunun diqqətinə çatdırırdı” [1, s.19]. Dünyanın söz vasitəsilə var olması məsələsinə toxunan şair sözdən daha çox “ədəbi-nəzəri kateqoriya” kimi bəhs etmiş, “Söz qoşmağın fəzilətini”, “ölçülü sözün, yəni nəzmin ölçüsüz sözdən, yəni nəsrədən daha üstün olmasını” incələmişdir.

نکته نگهدار ببین چون بود
نکته که سنجیده و موزون بود
قافیه سنجان که سخن برکشند
گنج دو عالم به سخن درکشند

[11, s.42]

(Bu) incə fikri yadında saxla, gör ki,

İncə fikir ölçülüb mövzun olanda (necə olar).

Sözü ucaldan qafiyəsəncələr

Hər iki aləmin qafiyəsini sözə çəkərlər. [4, s.63]

Şairin bu fikirləri “Qabusnamədə”ki “...nəsrə işlənən sözləri şeirdə işlətmə, nəsr rəiyyətdir, şeir şah” [3, s.147] mülahizəsi ilə tam üst-üstə düşür. Şeir yazmağın qaydalarını incələyən müəllifin əruzun bəhrləri və onların xüsusiyyətlərindən bəhs etməsi, ayrı-ayrı poetik terminləri yerində işlətməsi, şeir şəkillərinin səciyyəvi məziyyətlərini izah etməsi onun poeziyadan, sözün əsl mənasında, xəbərdar olduğunu göstərir.

“Qabusnamə”də müəllif “Qocalıq və cavanlıq qaydaları haqqında”kı fəsildə otuz yaşdan başlayaraq ömrün mərhələlərinə (bir növ vücudnamə kimi) “qiymət verir” və bunları bir kitabdan oxuduğunu bildirir: “Adam otuz dörd yaşına qədər hər gün boyca və qüvvətə artar, otuz dördədən qırx yaşa qədər olduğu kimi qalar, artıb əksilməz (Günəş də zirvəyə çatdıqda batana qədər yavaş hərəkət edir), qırxdan əlliyə qədər hər il keçmiş ilə nisbətən özündə daha çox zəiflik hiss edir, əlildən altmışa qədər hər ay keçmiş aylara nisbətən daha çox zəifləməyə başlar, altmışdan yetmişə qədər hər həftə keçən həftəyə nisbətən daha çox gücdən düşər, yetmişdən səksənə qədər hər gün özünü dünənə nisbətən daha pis hiss edir. Əgər səksəndən çox yaşasa, saatbasaat dərdi və əziyyəti artar” [3, s.57].

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin “Kitab üçün üzr” hissəsində qəlbə yaxın dostu şairin qələmə aldığı Şirin dastanından bir parçanı dinlədikdən sonra onun sənətinə, qələminin gücünə

heyranlığını bildirir, lakin təvazökar şair bu təriflərdən heç də xoşlanmayıb Tanrının yaratdığı adi bir bəndə olduğunu, onun da ömrünün bir gün sona yetəcəyini və vaxtı gələndə bu fani dünyadan köçünü çəkəcəyini söyləyir. Nizami bu hissədə, eynilə "Qabusnamə"də olduğu kimi, ömrün pillələrini, yaş dövrlərini hər birinin özünəxas xüsusiyyətləri ilə təsvir edir. Həm də maraqlıdır ki, şair də İran abidəsində olduğu kimi, "vücutnamə"yə iyirmi-otuz yaşlardan başlayır.

نمی شاید دگر چون غافلان زیست
چهل ساله فرو ریزد پر و بال
بصر کندی پذیرد پای سستی
چو هفتاد آمد افتاد آلت از کار
بسا سخنی که از گیتی کشیدی
بود مرگی به صورت زندگانی
بباید رفت ازین کاخ دل افروز

چو عمر از سی گذشت یا خود از بیست
نشاط عمر باشد تا چهل سال
پس از پنجه نباشد تندرستی
چو شصت آمد نشست آمد پدیدار
به هشتاد و نود چون در رسیدی
وز آنجا گر به صد منزل رسائی
اگر صد سال مانی وریکی روز

[12, s.38]

*Ömür iyirmidən və ya otuzdan ki, keçdi,
Daha qafillər kimi yaşamağa yaramaz.
Ömrün şadlığı qırx ilədək olur,
Qırx yaşında qol-qanad töküür.
Əllidən sonra sağlamlıq olmaz,
Göz kütləşər, ayaq susdalar.
Altmış ki çatdı, oturmaq vaxtıdır.
Yetmiş olan kimi alət işdən düşür,
Səksənə, doxsana elə ki yetdin,
Dünyadan çoxlu məşəqqətlər görərsən.
Əgər oradan mənzili yüzə çatdırsan,
Zahirən diri olsan da, ölü kimisən.* [5, s.53]

"Qabusnamə"də xüsusi ehtiramla bəhs edilən peşələrdən biri də həkimlikdir. Dövrünün əsas xəstəliklərini və onların zahiri görünüş, nəbs, ifrazat və s. kimi əlamətlərə görə "növrünün, səbəbinin" təyin edilməsi qaydalarını, müalicə yollarını göstərən Keykavus fəslin sonunda yazır: "Bu barədə ona görə çox danışiram ki, mən bu tibb elmini həddindən artıq sevirəm. Çünki faydalı elmdir. Ona görə bu barədə çox danışdım" [3, s.141]. Professor Rəhim Sultanov Keykavusun həkimliyə xüsusi rəğbətinin maraqlı izahını verir: "Yəqin burada Şəmsülməali ("Qabusnamə" müəllifinin babası – T.B.) sarayında özünə sığınacaq tapmış İbn Sinanın şöhrəti və təsiri də böyük rol oynamışdır" [9, s.15].

Maraqlıdır ki, müəllif qədim yunan təbiblərinin, 10-dan çox tibb kitabının adını çəkir, onların ayrı-ayrı fəsilələrinin nədən bəhs etdiyini səliqə ilə sadalayır. O, oğluna peşələrdən, tibb elmindən danışmağa başlayarkən mövzuya Peyğəmbərin “*Elm ikidir: din elmi, bədən elmi*” [3, s.135] fikri ilə keçid edir. Nizami Gəncəvi də “Leyli və Məcnun”da oğluna sənət seçməyi məsləhət görərkən eyni fikri daha poetik şəkildə ifadə edir:

در ناف دو علم بوی طیب است و ان هر دو فقیه یا طیب ا
...گر هر دو شوی بلند گردی پیش همه ار جمند گردی
[13, s.39-40]

*İki elmin göbəyində xoş ətir (mişk) var,
Hər ikisi ya fəqih – ruhani alim, ya təbibdir.
...Hər ikisi (fəqih və təbib) olsan, yüksələrsən!
Həminin yanında qiymətli olarsan.* [6, s.70]

Şair oğluna nəsihət edərkən yaxşı həkimi insanlara can verən İsa ilə müqayisə edir:

می باش طیب عیسوی هش اما نه طیب آدمی کش
[13, s.40]

*İsa nəfəsli təbib ol!
Adam öldürən təbib olma.* [6, s.70]

Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisində “İki həkimin hekayəti”ndə (on ikinci məqalətin hekayəti) bu peşə sahibinin xalqa fayda verə bilməsi üçün, elmi ilə yanaşı, dürüst əxlaqının və saf qəlbinin olmasını illüstrativ şəkildə oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Qeyd edək ki, bəzən buradakı “həkim” sözünü “filosof” kimi qəbul edənlər də vardır. Lakin fikrimizcə, bir halda ki, hekayətdə söhbət zəhər hazırlamaqdan gedir, demək, şair burada məhz sözün birbaşa mənasında “təbib”i nəzərdə tutmuşdur.

“Qabusnamə”də “Əmanət saxlamaq haqqında” ayrıca fəsil var. Müəllif burada müasir ədəb-əxlaq normaları baxımından da olduqca dəyərli fikirlər səsləndirir: “*Cavanmərdlik və kişilik ondadır ki, əmanəti qəbul etməyəsən, qəbul etsən, qoruyub sağ-salamat sahibinə qaytarasan*” [3, s.91]. Bu və əmanət saxlamağa, verməyə aid bu kimi digər fikirləri, hekayətləri oxuduqca göz önündə istər-istəməz Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisindəki “Xain sofu və hacının dastanı” canlanır.

Nizami Gəncəvi irsi ilə İran abidəsini birləşdirən ortaq motivlərdən biri də ədalətə çağırış və zülmün pislənməsidir. Dahi şairin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən və əsərdən əsərə inkişaf etdirilən adil hökmdar obrazı,

dövlətin ədalətlə idarə edilməsi, xalqa zülm edən məmurların kəskin ifşası və s. məhz ən çox öyrənilən, haqqında yazılan mövzulardandır. Odur ki, bu barədə çox geniş bəhs etmədən yalnız bir vacib məqamı xatırlatmaq istərdik ki, Nizami Gəncəvi üçün ədalət və humanizm prinsiplərinə uyğun idarə edilən dövlət məhz Türklərin dövlət quruluşu idi. Şair bunu açıq-aydın şəkildə ifadə edir:

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت

[11, s.11]

*Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,
Məmləkətdə ədalət hakim oldu.* [4, s.19]

“Qabusnamə”də də bu baxımdan dəyərli və bu gün üçün də müasir səslənən fikirlərlə qarşılaşırıq: “...vəzirlikdə qurucu, abadedici və ədalətli ol ki, dilin və əlin uzun olsun”; “...ədalət və insafı unutmaq olmaz”; “Zülm sevən şahın aqibəti fəlakətli olar” [3, s.192] və s.

Nizami Gəncəvi irsi ilə XI əsr İran abidəsi “Qabusnamə”nin müqayisəli araşdırılması şairin irsinin ədəbi-estetik qaynaqları haqqındakı məlumatımızın daha da genişlənməsi üçün əhəmiyyətlidir və dahi sənətkarın özünəqədərki mədəni nailiyyətlərə dərindən bələd olduğunu, bilik və məlumat dairəsinin genişliyini, mənbələrə yaradıcı münasibətini bir daha təsdiqləmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimli T. Epik şeirə yeni şivə gətirən sənətkar // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən Xəlil Rza. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, s.19-22
2. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002
3. Qabusnamə. Farscadan tərcümə edəni, qeyd və şərhlərin müəllifi Rəhim Sultanov. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.
4. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2014. 328 səh.
5. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə Həmid Məmmədşadənindir. Bakı: Elm, 1981, 370 s.
6. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninindir. Bakı: Qanun, 2017, 384 s.
7. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Filoloji tərcümə Vaqif Aslanovundur. Bakı: Elm, 1983, 653 s.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Poetik tərcümə Mikayıl Rzaquluzadəninindir. Bakı: Lider, 2004, 256 s.
9. Sultanov R. Ön söz / Qabusnamə. Farscadan tərcümə edəni, qeyd və şərhlərin müəllifi Rəhim Sultanov. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.4-16

10. Yusifli X. İnsan dühasının əlçatmaz nümunəsi / Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun. Bakı: Lider, 2004, s.9-13
 11. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکو. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰
 12. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ویرایش و تایپ: امین بابایی پناه. Elektron nəşr, 386 s.
 13. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. ویرایش و تایپ: امین بابایی پناه. Elektron nəşr, 205 s.
 14. عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. م. "دانش". ۱۹۸۶
 15. نظامی گنجوی. اسکندرنامه. خردنامه.
- <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/kheradname/sh8/>

Redaksiyaya daxil olub 18.05.2020